

Qarabağ atları

Tarixən at insanın sədaqətli dostu, yol yoldaşı kimi tanınır. Türk dünyasında əski çağlardan hörmətli şəxslərə bir qayda olaraq at bağışlanardı. At ən bahalı ənəm, ən qiymətli peşkəş, ən əziz xələt hesab olunurdu. "Bu iynəni maa verdin ha, elə bil bir at bağışladın" ifadəsi də bu adətdən bəhrələndir. At altın-ağça bağışından da əziz tutulurdu. Döyüş, yürüş və dinclik çağlarında ərlək, ərdəmlik göstərənələrə at hədiyyə olunardı. Türklərdə at qutsal və bahalı bir canlı idi. Bahadırlar atlarını öz-ləri qədər sevirdilər. Baybura bəy oğlu Bamsı Beyrək atını öyərək demişdi: "At demərəm sana qardaş deyərəm, qardaşımdan yek!"..

Yeddi min yeddi yüz yetmiş yeddi dəli başı, qoç Koroğlu atını oxşamışdı: "At iyidin qardaş-ıdı".

Türk dünyasında at namus, şərəf, qeyrət simvolu kimi dəyərləndirilmişdir. Başqası tərəfindən atının yalının qırılması, quyruğunun hö-rülməsi namusa ləkə hesab edilmişdir. Bir mıx bir nalı, bir nal bir atı, bir at bir igidi, bir igid isə bir eli qoruyar-deyimi də pirkamal babaların, nurcamal nənələrin at haqqında dediklərindən-dir.

Azərbaycan ərazisində orta yüzilliklərlə bağlı olan qəbirlərin üstündə daş at heykəllərinə rast gəlinir. O zaman məşhur şəxslərin və sərkərdələrin qəbirlərinin üstündə peşələrinə uyğun daş heykəllər qoyulurdu. Totemizm (heyvanlara inam) ənənələrinə uyğun olaraq süvari atlı başçıların qəbirlərinin də üstündə daş at abidələri ucaldılırdı.

Bu gün texnikanın inkişafına baxmayaraq at qüvvəsindən yəne də istifadə olunmaqdadır. Eramızdan əvvəl I minilliyə aid mənbələrdə göstərilir ki, qədim Azərbaycan dövlətləri - Manna, Midiya, Adərbayqan (Atropatena) və Albaniyada nəqliyyatda, kənd təsərrüfatında, elə cə də hərbi yürüşlər zamanı atlardan geniş istifadə edilmişdir. Tarixin atası Herodot yazır ki, (e.ə. IV əsrə aid) Midiyada Nesev adlanan geniş ərazidə (Xəzərin cənub-qərbində yerləşən Nesev düzənliyinin adı ilə) daha iri, güclü və yarışqılıq atlar yetişdirilirdi.

Bir çox tarixçilərin qənaəti belədir ki, Qarabağ atları öz mənbəyini ən qədim zamanlarda Azərbaycanda mövcud olmuş atlardan, əsas etibarilə Nesev atlarından götürmüşdür. Tarixi təkamül nəticəsində Nesev atlarından əsas iki qol ayrılmış və inkişaf etmişdir ki, onlardan biri Türkmən xalqının yetişdirdiyi Axaltəkə atları, digəri isə Azərbaycan xalqına məxsus olan Qarabağ atları olmuşdur.

Bu cins atlar haqqında ilk dəfə avropalı alim Keristinqin qeydlərinə rast gəlinir. Bəri başdan deyək ki, bu avropalı alim müşahidələrində yanlışlığa yol vermişdir. O, 1822-ci ildə İrana

gəldikən Gürcüstanda Qarabağ və Xivə atlarını görmüş və güman etmişdir ki, Qarabağ atları yerli cins madyanların ərəb atlarıyla cütləşməsindən törəyib. Alim yanlış olaraq bildirir ki, bu atların tarixi İrana gedib çıxır. Başqa bir rəvayətə görə, atları Qarabağa ilk Qarabağ xanının varisi İbrahimxəlil xan gətirib. Bəzi tədqiqatçılar isə bu fikirdədirlər ki, Qarabağ cinsi Fərqanə-İran atının əsl ərəb atı ilə sintezidir.

1843-cü ildə Rusiyada nəşr olunan "Konno-zavodstvo i oxota" jurnalında Qərbdə ingilis at-

ları kimi Şərqdə Qarabağ atlarının məşhur olduğunu qeyd edib.

Bir çox sovet tədqiqatçıları da Qarabağ atının tarixini öz səthi mülahizələri ilə soy kökündən uzaqlaşdırmağa cəhd göstərmişlər. Məsələn, professor İ.J.Kaluqin Qarabağ atının mənşəyini Ərəb atı hesab etməklə ona Axaltəkə və İran atlarının təsir göstərdiyini qeyd edir. İ.J.Kaluqin monqol atlarının da Qarabağ cinsinə təsirini xüsusi vurğulayır. Lakin akademiklər Z.Bünyadov, İ.Əliyev, professor R.Səttarzadə və başqaları bu yanlışlıqları pisləyir, öz əsərlərində Azərbaycan atlarının, o cümlədən Qarabağ atının özünəməxsus sərbəst inkişaf yolu keçdiyini, onların qədim bir cins olduğunu qeyd edirlər. Artıq sübut olunmuşdur ki, Qarabağ atı qədim dövrlərdən Azərbaycanda mövcud olmuş yerli atların əsasında uzun təkamül yolu nəticəsində formalaşmış, xalqın əsrlər boyu apardığı yaradıcı xalq seleksiyası sayəsində yaranmış at cinsidir.

Bəzi ərəb mənbələrində VIII əsrdə ərəblər tərəfindən Azərbaycandan 60 min qızılı rəngli atın Ərəbistanına aparılması qeyd olunur.

Qarabağ atlarının pərəstişkarı olmuş polkovnik K.A.Diterixsin 1866-cı ildə "Konnozavodstvo" jurnalında çap etdiyi "Qarabağ atçılığına bir baxış" məqaləsində Qarabağ atlarının

təşəkkül tapmasını və cins kimi formalaşmasını burada yaşayan insanların yalnız maddi-təsərrüfat ehtiyacları ilə deyil, əsrlərdən bəri onların həyat tərzi, mədəniyyəti və milli adət-ənənələrindən irəli gələn amillərlə sıx bağlı olduğunu vurğulayır.

Göründüyü kimi Qarabağ atı - Azərbaycanın Qarabağ ərazisində yaradılmış və geniş yayılmış dağ-minik at cinsidir. XVII-XVIII əsrlərdə Qarabağ xanlığında bu at cinsi daha da təkmilləşdirilmişdir. Qarabağ atları Asiya və

sən "Ceyran" tipində daha çox təsadüf edilir.

Qarabağın Xan zavodlarında əvvəllər üç növə aid atlar saxlanılırdı: "Maymun" (Xoşbəxt), "Qarnıyirtiq" və "Əliyətməz" (Ceyran). "Maymun" növünə aid olan atlar uzaq yürüşlərə davamlı olmaqla, sakit temperamental, hündürürlüyə hoptanmağa bir qədər meyilli olmuşlar. "Qarnıyirtiq" növünə aid olan atlar çox yarışqılıq, boynu hündür duruşlu olmaqla, güc və davamlılığına görə "Maymun" tipindən geri qalmırlar. "Əliyətməz" (Ceyran) növü isə daha çox qısa məsafələrə qaçışda digərlərini ötən, hündür sıçrayışlı, ceyranı xatırladan yarışqılıq və oynaq bədən quruluşuna malik olmuşlar. Bunlardan əlavə "Toxmaq" tipinə də üstünlük verilirdi. Bu atlar nisbətən iri bədənli, rəngi sarı-qızılı, yalı və ayaqları isə tünd kəhər rəngdə olmuşdur. "Ceyran" tipinin boz rəngli qisminə "Gülgün" deyərmişlər. Yeri gəlmişkən deyək ki, Nizami Gəncəvinin "Xosrov və Şirin" poemasında Şirinin atının adı da Gülgün olduğu göstərilir. XIX əsrinin ikinci yarısında Qarabağ atının Axaltəkə atı ilə qarışığından "Təkə-Ceyran atı" yetişdirilib. Bu atlar hündürboy və yüksək sürətə malikdir.

Qarabağ atının yalı və quyruq tüklərinin ucları qızarmış, tünd-şabalıdı rəngdə olur. Sarı-qızılı, qızılı-qonur rənglər əsasən Qarabağ atlarına məxsusdur. Çox az hallarda kəhər, boz və çal rənglərə də təsadüf olunur. "Sərdar", "Sultan", "Şah", "Ağalar", "Divar", "Meymun" və s. ayğırlardan keçmişdə "Atlı qvardiya alayında nümunəvi zabiti atı" kimi istifadə edilməsi, bu atların yüksək iş qabiliyyətini bir daha sübut edir.

Bütün Cənubi Qafqazda Qarabağ atları cinsi, yarışqılıq, dözümlüü, yüngüllüyü və qaçışı ilə şöhrət qazanmışdır. İngilislər bu atları hind süvari qoşunu üçün alırdılar. Satış üçün atların yetişdirilməsi ilə iri feodallar məşğul olurdular. Onlar çoxlu sayda madyan yetişdirir və onlardan alınan balaları satışı verirdilər. 1831-ci ildə Qarabağda bir atın qiyməti 30 çərvondan 300 çərvona qədər qalxırdı ki, bu da öz dövrü üçün kifayət qədər böyük məbləğ idi.

İbrahim xanın atlarına dünya bazarında tələbat böyük idi. Xurşidbanu Natəvan da atçılıqla fəal məşğul olurdu və onun bütün ölkədə məşhur olan ilxısı vardı. Şairəninin Qarabağ atları 1867-ci ildə Parisdə, Moskvada və Tiflisdə Ümumdünya kənd təsərrüfatı sərgilərində iştirak edir və hər dəfə də qalib gələrək, qızıl medallarla mükafatlandırılırdı. XIX yüzilin 60-cı illərində Qarabağ atları Moskvada və Parisdə ümumdünya at sərgilərindən iştirak edib, mükafat və meallarla və attestatla qayıdıb. İştirakçı atların şəkilləri Fransa və Vyanada çap olunan jurnallarda yer alıb.

Tarixi mənbələrdə Qarabağ atlarının şöhrətinin bütün Yaxın Şərqi kimi yayıldığı bildirilir. Təmizqanlı qaçağan atı cinsinə malik olan Qarabağ atlarının gözəlliyi Şuşaya gələn səyyahların da diqqətini çəkirdi. 1865-ci ildə Şuşada olan görkəmli rus rəssamı Vasili Vereşşaqin belə yazırdı: "Şuşanın yaxınlığında Mehdiqulu xanın qızının böyük, qədimi evi vardı və bayram tədbirlərinə xüsusi təmtəraq bəxş edən ən bahalı və əzəmətli, görkəmli atlar ona məxsus idi. Qeyd edim ki, Qafqazda hərbi qulluqda olan rus general və məmurları da Qarabağ atlarından faydalanırdılar".

Qarabağ atları haqqında 1829-cu ildə Ərzuruma səyahət edən rus şairi A. S. Puşkinin də qeydlərində rast gəlinir: "Cavan rus çinovnikləri Qarabağ ayğırlarının belində gəzirdilər". Zaqafqaziya məşhur baytar həkimi 1854-cü ildə Hanni yazır ki, Zaqafqaziya məşhur və dövlətli adamların hamısı Qarabağ atı saxlamağa çalışırdılar.

Qarabağ xanlığının ixracatında Qarabağ atları heç də az rol oynamırdı. Qarabağ atının yorulmaq bilməyən sürətli yerışı və digər müsbət keyfiyyətlərinə görə nəinki Rusiyada, habelə Polşa, İngiltərə, Fransa kimi Avropa ölkələrində də həvəskar müştəriləri vardı. Qarabağ cinsinin şöhrəti müqabilində, həmin cinsdən olan ayğırlar dövlət məqsədi ilə atçılıq zavodları üçün satın alınır və bu yolla yerli at cinsləri yaxşılaşdırılırdı.

Tarixçilər Qarabağ atlarının cins kimi təkmilləşdirilməsində və böyük şöhrət qazanaraq geniş yayılmasında Qarabağın xan zavodlarının əvəzsiz rolunu qeyd edərək yazırlar ki, o zaman təkçə Şuşa qəzasında yüzdən sox atçılıq zavodları mövcud idi.

Çar Rusiyası dönməsində Azərbaycanda, o cümlədən də Qarabağda hərbi atçılıq sahələri fəaliyyət göstərirdi. Bu sahələr bütün yaşayış məntəqələrini əhatə edirdi. O zaman qonşu kəndlər icmalarda birləşirdilər. Bir neçə kəndin bir icma məntəqəsi olurdu. Dövlətin müəyyən etdiyi vergilər, hərbi atçılıq sahələri icma mərkəzlərində (məntəqələrində) toplanırdı. Mənbələrdən aydın olur ki, 1910-cu ildə Yelizavetpol quberniyasının Şuşa qəzasında 16 hərbi atçılıq mərkəzi mövcud olmuşdur. Hər mərkəz bir neçə kəndi əhatə edirdi.

Hərbçi B.A.Çudovski 1914-cü ildə yazırdı: "Bizim hərbi dəstələrimiz Zaqafqaziya da olduğu zaman bütün ordu alaylarında, zabitlərdə çoxlu Qarabağ atları var idi. Bu atlar bütün Zaqafqaziya yürüşlərində, habelə İran və Türkiyə sərhədləri boyu yürüşlərdə çox yaxşı davam gətirirdilər. Qarabağ atı yerli şərait üçün çox qiymətli idi. İsti havada minicinin altında az tərləyir, halbuki, yanaşı gedən Kabardin atı tamamilə tərləyirdi".

Onu da qeyd edək ki, Azərbaycanda kolxoz quruculuğundan sonra Respublikanın bütün rayonlarında, o cümlədən də Qarabağın bütün kəndində atçılıq fermaları yaradılmışdır. Kolxozlarda bu sahəyə çox ciddi fikir verilib.

XX əsrdə ən önəmli hadisə kimi ixtisaslaşmış "Qarabağ" at zavodunun (indiki Ağdam Atçılıq Zavodunun) yaradılmasının əvəzsiz rolu qeyd olunmalıdır.

Çapa hazırladı Faiq Şükürbəyli, folklorşünas